

Un possible *qanāt* prop de la “Font del Catnar” (Benissa, País Valencià): la confirmació arqueològica d’una hipòtesi filològica?

TEODORO CRESPO MAS*; ANTONI BANYULS I PÉREZ**

Aquest article documenta i analitza una estructura hidràulica descoberta fa poc a Benissa (La Marina Alta, País Valencià), que per les seues característiques podria ser definida com un qanāt. Alhora, es pregunta si un topònim existent en els voltants, el “Catnar”, podria derivar així mateix del terme qanāt, i fer, per tant, referència a aquella estructura hidràulica i contribuir a ubicar-la històricament.

Paraules clau: Qanāt. Catnar. Benissa. Jaciment islàmic. Toponímia.

El presente artículo documenta y analiza una estructura hidráulica recientemente descubierta en Benissa (La Marina Alta, País Valencià), que por sus características podría ser definida como un qanāt. Se pregunta, asimismo, si un topónimo existente en las inmediaciones, “el Catnar”, podría derivar de qanāt, haciendo por lo tanto referencia a aquella estructura hidráulica y contribuyendo a ubicarla históricamente.

Palabras clave: Qanāt. Catnar. Benissa. Yacimiento islámico. Toponimia.

A possible *qanāt* near the “Fountain of the Catnar” (Benissa, País Valencià, Spain): the archaeological confirmation of a philological hypothesis?

The aim of this paper is to document and analyze a hydraulic structure recently discovered in Benissa (La Marina Alta, País Valencià, Spain), which by its characteristics could be defined as a qanāt. We also analyze if the nearby place-name “Catnar” can be a derivation from the word qanāt. If so, in this case, the place-name could probably make a reference to that hydraulic structure, and thus provide a cultural adscription for it.

Key words: Qanāt. Catnar. Benissa. Islamic site. toponymy.

1. LA HIPÒTESI

En un simposi celebrat a Benissa l’any 1987, que portava per títol *Aigua i poblament musulmà*, J.M. Pérez i A. Ronda aventuraven una hipòtesi relativa a l’origen del topònim benisser “Font del Catnar”¹, tot fent-lo derivar de l’àrab *qanāt*, i formulant alhora una interpretació que l’ubicava en un context més ampli. Els autors estableixen una sèrie de relacions amb les quals assajaven de reconstruir, a partir de la toponímia, una part del poblament musulmà de Benissa:

“Tenemos en el nombre una de las claves para dar su constatada antigüedad, en árabe “*Qanāt*” significa “canal”, canal de agua que tal vez sería lo que habría en esa fuente, que no lo hay en ninguna otra, para conducir el agua por el barranco hasta la zona del servicio doméstico de la Rápita. Al tiempo esa agua conducida por canal, sería parte de ella desvia-

da hacia la Alfama, topónimo de origen árabe, Al Hamma, significando fuente termal. ¿Podiera haber una relación con esto, unos baños en el lugar de la Alfama en época árabe?” (Pérez Burgos; Ronda Femenia, 1988: 60, 64)².

Aquesta teoria no ha trobat, fins al moment, una confirmació fefaent sobre el terreny, que permeta parlar de l’existència d’estructures de canalització semblants en la zona³. Una troballa recent, tanmateix, ens obliga a reprendre la tesi que feia derivar “Catnar” de *qanāt*: en uns terrenys englobats en les propietats de la Casa de Tros de l’Alfama, situats en la confluència dels barrancs de Fantaixat i del Pou d’Albinyent⁴ (lâm. I), es conserva encara, tot i que abandonada, una estructura que ens permetria afirmar que en aquella zona hi va existir, si més no, una captació d’aigua que podria equiparar-se a un *qanāt*.

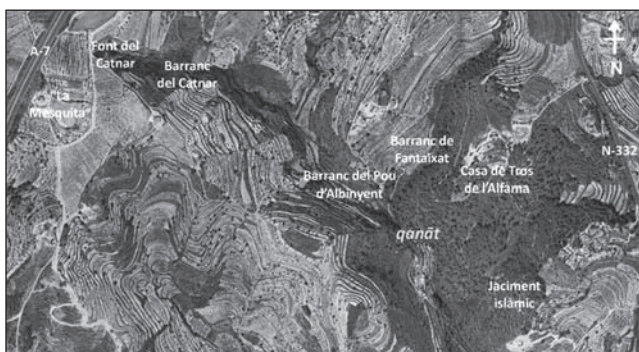
2. EL DESCOBRIMENT

A aquesta troballa ens va conduir, quasi per casualitat, una de les nostres informadores. La nostra recerca inicial

* Instituto de Historiografía Julio Caro Baroja - Universidad Carlos III de Madrid. teocrespo@gmail.com.

** Universitat d’Alacant. tonibanyuls@teleline.es.

Rebut: 05-03-2010. Aceptat: 20-04-2010

Làmina I. Les partides d'Albinyent i l'Alfama entre l'Autopista del Mediterrani (a l'esquerra) i la N-332 (a la dreta). Entre aquestes, els barrancs del Catnar i de Fantaixat, que conflueixen en el lloc on es troba el qanāt (imatge extreta del SIGPAC: <http://sigpac.mapa.es/fega/visor/>; les modificacions són nostres).

buscava determinar, en realitat, la localització de les canaletes que havia reportat Cardona (vegeu la nota 5), però una (feliç) confusió ens va conduir cap a aquesta altra estructura. Així, preguntant-li a Pepa Morent (qui havia viscut des de menuda just al costat del barranc de l'Albinyent) per aquells tubs enfonsats al marge, ens va dir que, en el punt en el qual els barrancs de Fantaixat i del Pou d'Albinyent s'unien, anaven encaixats al marge una mena de canonets o canaletes fetes de pedra de tosca, que recollien l'aigua del barranc de Fantaixat. Fins ací, doncs, tot semblava coincidir més o menys amb la notícia de Cardona, malgrat que no es parlava de cap talús de marge. Ara bé, la nostra sorpresa va venir quan, tot seguint amb la descripció d'aquella estructura, la nostra informadora continuava: "Aquells canals portaven l'aigua per baix terra fins a uns safarejos que hi havia al bancal de dalt del barranc (làm. II), i que tenien al costat un hort de llimeres, i tu podies seguir per on anava l'aigua gràcies a uns pouets. Jo a això li deia "els pouets". Tu tiraves una pedreta i senties: xup!, perquè l'aigua passava per allí baix". Aquesta descripció ens va posar sobre la pista que ens

Làmina II. Safareig on el qanāt devia dur l'aigua, en l'actualitat abandonat.

poguèrem trobar davant d'un possible *qanāt*. Un altre informador, Esteve Giner (antic arrendatari del Tros de l'Alfama, i font de J.J. Cardona), ens va confirmar aquesta notícia, i ens va assenyalar que aquesta estructura i l'altra que esmentava Cardona eren dues coses diferents. Ens va dir, sobretot, que aquell canal subterrani era una cava, que sorgia arran del barranc i que s'enfilava sota terra fins arribar a estar a un o dos metres per damunt del barranc (no deia res, en canvi, de l'existència dels canals que anaven apegats al marge, dels quals ens havia parlat Pepa Morent). La cava —continuava dient-nos— tenia uns pouets al llarg del seu recorregut que permetien poar per a regar i que tenien la funció de fer respirar l'aigua i evitar que el canal s'embossara, i conduïa en principi l'aigua a uns safarejos on les dones anaven a rentar la roba (l'informador ens alertava, amb tot, sobre el fet que no sabia per on entrava l'aigua als safarejos). Feia també referència a l'hort de llimeres que hi havia al costat dels safarejos, del qual ens deia que una de les llimeres tenia la virtut de fer tant llimes dolces com agres.

3. LES RESTES

La localització d'aquesta estructura l'hem duta a terme a partir de dues fonts. La primera ha estat contrastant la informació oral amb el cadastre de Benissa dels anys 70⁵, que tot i que no assenyalaria els pouets, sí que marcava en canvi el recorregut del canal subterrani (fig. 1). Pel que s'hi observa, aquesta canalització devia arrancar del barranc (prop del ja desaparegut *Pozo del Viñent*)⁶. Des d'ací devia dur l'aigua, en principi, a una *balsa* (el safareig), però en el plànol no es veu clara la connexió entre ambdues estructures, potser perquè ja aleshores no ho estava (recordem, en aquest sentit, que ja Esteve Giner ens havia dit que no sabia per on li arribava l'aigua al safareig).

L'altra font que ens ha permès conèixer a grans trets la fisonomia d'aquesta estructura ha estat, inevitablement, la prospecció en la zona indicada, malgrat que en l'actualitat l'abandó dels conreus, l'avanç de la muntanya i del barranc (làm. III), les fortes pluges que van tenir lloc el 2007 i la "neteja" que va fer una màquina excavadora després de la barrancada, han malmès molt l'estructura, i es fa molt difícil ara per ara localitzar-la. Tot i això, una ullada superficial ens ha permès detectar encara alguns dels pouets que jalonen la cava, que ens han permès seguir almenys en un tram el canal subterrani. Són pouets fets de pedra en sec, amb una boca d'uns 60/80 cm de diàmetre, i una profunditat d'uns 1,75/2,5 m. Segons Pepa Morent, originàriament anaven elevats mig metre per dalt del bancal (actualment han perdut l'estructura superior, i només es veu la boca arran de terra), i estaven tapats amb una espècie de pedres de tosca sense treballar, situades sobre quatre pilarets, com si fóra una xemeneia (fig. 2). N'hi havia, segons els nostres informadors, entre huit i dotze registres (al llarg, aproximadament, d'uns 200-250 m), però fins al moment tan sols n'hem pogut documentar tres (làms. IV-VI), bastant propers entre ells i si-

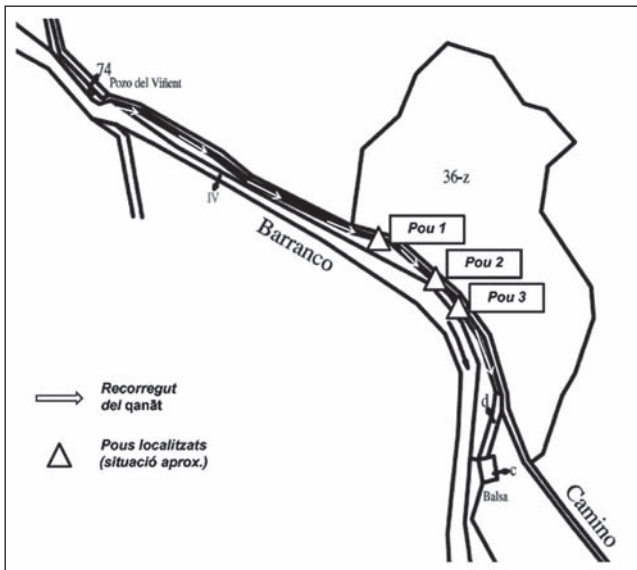
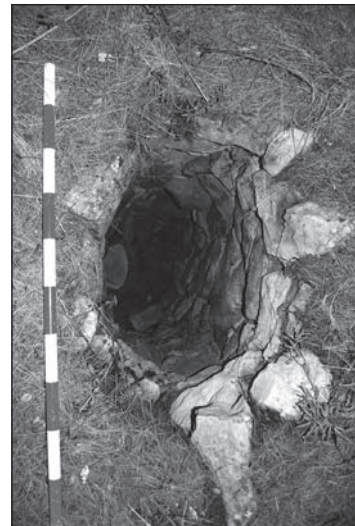

Figura 1. El recorregut de la cava en el cadastre dels anys 70 (les modificacions són nostres).

Làmina III. Curs del barranc d'Albinyent. A l'esquerra, bancal per on discorre el qanāt, avui convertit en bosc.

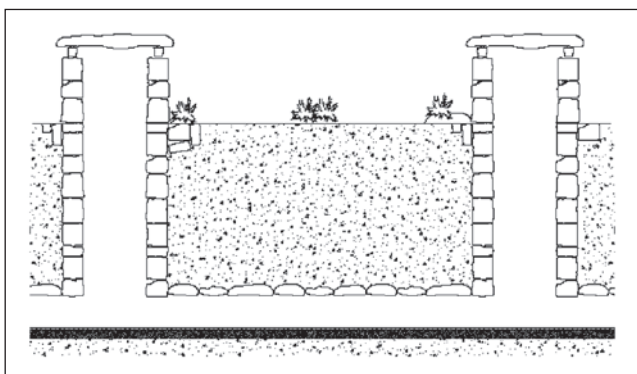

Figura 2. Reconstrucció ideal del qanāt (en secció). Dibuix: Felip Sala Ballester.

Làmines IV-VI. Tres dels pouets (1, 2, 3 en la fig. 1) que jalonen la canalització subterrània.

Làmina VII. Canalització subterrània, que passa per sota del pouet 1.

tuats a una distància de 16,5 m (entre el pouet 1 i el pouet 2) i 12 m (entre el pouet 2 i el pouet 3). El canal subterrani, per la seua part, presenta una cobertura amb grans lloses, té una altura d'uns 30/50 cm i una amplària d'uns 60 cm aproximadament (làm. VII). Igual que els pous, està fet amb la tècnica de la pedra en sec. D'altra banda, en una zona on ha solsit el bancal pel qual discorre el *qanāt* ens ha semblat detectar les restes d'un tram de la canalització subterrània. Es tracta d'una aglomeració aparentment artificial de pedra, que sembla una paret del mur coberta de lloses, que segueix més o manco la mateixa direcció que els pouets i que es devia trobar, en principi, a la mateixa profunditat que el canal subterrani (làms. VIII-IX).

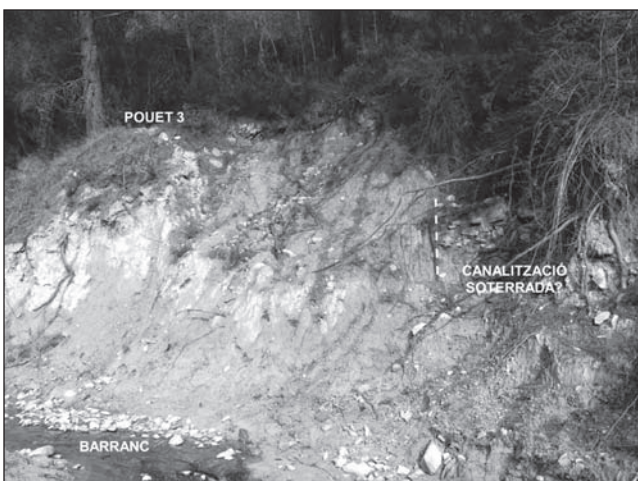
Com veiem, el coneixement sobre el terreny que tenim fins al moment d'aquesta estructura és, si fa no fa, molt incompleta (ens manca localitzar la part inicial, molts dels pouets existents, i dilucidar com s'estableix la connexió amb el safareig), però en qualsevol cas és suficient per a plantejar el problema de la seua identificació, és a dir: si estem davant d'un veritable *qanāt*, o de quina cosa es podria tractar en cas contrari.

4. LA IDENTIFICACIÓ

Un dels majors problemes que ens va plantejar aquesta estructura, des del principi, va ser el de la seua identificació, i consegüentment el de la seua datació. Així, si per un costat l'estructura de l'Alfama presenta algunes característiques que podrien equiparar-la a un *qanāt*, per un altre li'n manquen altres que, segons alguns autors, haurien de considerar-se com a definitòries d'aquest tipus de conduccions d'aigua⁷. Repensant la qüestió, de fet, hem sospesat sovint la possibilitat que ens poguérem trobar únicament davant d'una estructura típica al País Valencià com són els "alcavons" o mines d'aigua (sobre el tema, Mateu, 1983: 147-148), i com a "cava" era, en efecte, la definició que ens donava un dels nostres informadors. D'altra banda, però, les particularitats que hi presenta, ens obliguen a valorar seriosament l'opció que ens puguem trobar davant d'un *qanāt*, o en qualsevol cas davant d'una solució mixta entre diversos tipus de sistemes: caves, trinxeres cobertes, o *qanāt(s)*⁸.

Recapitem les característiques d'aquest sistema hidràulic: és una conducció subterrània que es nodreix de les aigües superficials d'un barranc i que les condueix a un safareig. La seua construcció es va fer cavant una trinxera al bancal esquerre del barranc, que fa entre 1 i 2 m de profunditat i uns 250 m de llargària, al fons de la qual es van fer dues parets de pedra (una a cada lateral) que es van cobrir amb lloses per a fer el canal, i sobre aquestes lloses es va recobrir de nou la trinxera amb terra. A cada certa distància, en fi, es van construir uns pous petits que arrancaven del canal subterrani.

Com veiem, estem davant d'un cas anòmal i excepcional, i del qual no hi ha, fins on sabem, paral·lels exactes. Els diversos elements que el caracteritzen els trobem ara en un

Làmines VIII- IX. Possible tram del canal subterrani.

sistema, ara en un altre, però mai no en aquesta combinació particular. Així, si per un costat està feta segons la tècnica constructiva d'una trinxera coberta o *cimbra* (tot i que sense enfilarse al llit d'un riu; sobre aquest sistema vegeu Cressier, 1989: 2064-2067, i Bertrand, Cresier, 1992: 58-61), i així mateix no s'alimenta d'aigües freàtiques sinó superficials, per un altre costat presenta (i aquí rau la seua originalitat principal) pous regularment espaiats al llarg del recorregut, un element quasi exclusiu dels *qanāt(s)* i que sovint s'ha considerat definitori. Ara bé, com definir aquesta estructura mixta? Simplement com una cava amb trets de *qanāt*?

Els paràmetres amb els quals hem treballat per a definir el que hauria de considerar-se un *qanāt* són els que han establert M. Barceló i M. A. Carbonero (1986). Per a aquests autors, el tret essencial per a identificar-ne un hauria de ser la captació de l'aigua per drenatge (segueixen en això la definició de Globot, 1979), per damunt d'altres elements més o menys espectaculars del conjunt tècnic com els pous en fila o les diferents solucions arquitectòniques, i tenint en compte que la forma de construcció amb la qual es modifica cap a la superfície el corrent o la capa d'aigua és accessòria. “L'important és, doncs, la modificació artificial de la pendent a través de la qual es condueix l'aigua a la superfície”. En conseqüència, doncs, “s'ha d'esperar així que els *qanāt(s)* tinguin aparences externes diferents i unes pautes arquitectòniques variables” (Barceló, Carbonero, 1986: 600).

Des d'aquest punt de vista, doncs, la nostra estructura no podria ser tinguda per un *qanāt* ja que, si bé és cert que modifica artificialment el pendent de l'aigua, també ho és que no s'alimenta d'aigües freàtiques sinó d'aigües de torrent, superficials. No pujaria, per tant, l'aigua a la superfície (tal com exigiria la definició de *qanāt*), sinó que la desplaçaria tan sols d'un lloc a un altre. En aquest punt, però, cal tenir en compte un element important que trobem prop d'aquest sistema de conducció. A pocs metres davant de la boca del nostre particular *qanāt* es trobava la famosa “Font d'Albinyent” (que dona nom al “Barranc del Pou d'Albinyent”), un pou de font situat al costat del llit del barranc (en l'actualitat cobert amb formigó; en el cadastre dels anys 70 apareix com a “Pozo del Viñent”). La nostra informadora, Pepa Morent, ens va dir que entre aquest pou i el sistema de captació no hi havia cap relació, però a la vista de la proximitat dels dos sistemes caldria preguntar-se: pot ser que, en els seus orígens, aquesta cava estiguera connectada i s'alimentara del pou de font? És més: es pot pensar a fer una obra d'aquelles dimensions i fer-la dependre només d'un torrent d'aigua que pot deixar d'existir en èpoques de poca pluja o sequera, fet que la deixaria desproveïda? És casual, per tant, que prop de la boca d'aquesta captació hi haja un pou de font com el d'Albinyent? Si fóra així, ens trobaríem sens dubte davant d'una galeria subterrània, jalonada per pouets, i que s'alimentava d'aigües freàtiques: si fa no fa, doncs, davant d'un veritable *qanāt*.

Amb les dades actuals, tanmateix, no podem afirmar que aquesta estructura drenara aigües freàtiques, i en conseqüència que ens trobem davant d'un *qanāt*. Hi ha, però,

altres elements relacionats amb la instal·lació dels *qanāt(s)* a Mallorca que sí que podrien avenir-se al nostre cas. Així, segons Barceló i Carbonero (1986: 601, 604), “les captacions es situen, en general, al peu de les muntanyes o raiguer, en la sortida dels cons de dejecció, normalment en el punt de ruptura de pendent per a poder així recollir un cabal important d'aigua subterrània”; “Els *qanāt(s)* són construïts amb pedra seca sense argamassa”, i “a Mallorca cap *qanāt* superaria els 300 m de llargària”.

L'exemple de l'Alfama, en comparació als de Mallorca, presentaria unes característiques molt semblants: el punt de captació d'aigua seguiria la mateixa lògica que la dels *qanāt(s)* de Mallorca (substituint però muntanyes per tossals, i valls per barrancs): estaria en un punt de ruptura del pendent, i en la confluència entre dos barrancs, fet que permetria intensificar la velocitat del torrent en el punt de la seua entrada a la cava. Així mateix, estaria fet també amb pedra seca, i per altra banda la seua llargària oscil·laria entre els 200 i els 250 m.

Finalment, hi ha una altre punt de comparació ben interessant entre els casos de Mallorca i l'exemple de l'Alfama, que podria aportar altres elements de reflexió. Es tracta de la relació que establien Barceló i Carbonero (1986: 601-603) entre els *qanāt(s)* i els nuclis poblacionals. Segons els autors, la construcció d'un *qanāt* i la utilització de l'aigua són elements fonamentals per a comprendre l'organització dels assentaments, ja que suposa no tan sols la realització d'una obra de captació sinó la creació d'un nou equilibri en l'ecosistema, el manteniment del qual requereix un considerable treball de conservació. Així, la galeria de drenatge va acompanyada per un sistema de sèquies de distribució de l'aigua, per safarejos d'emmagatzemament, per l'abancament de la zona d'horta, o per una relació de proximitat als camins per a poder fer la funció d'abeuradors per al bestiar. Des d'aquest punt de vista, el cas benisser podria revelar-se molt prolífic. En primer lloc, si pensem que el topònim “Alfama” haguera pogut fer referència en origen a una *al-yama'a* (una aljama o comunitat rural)⁹, en comptes de provenir d'*al-hamma* (uns banys termals que no tindrien massa sentit en un context rural com aquest), potser podríem contextualitzar perfectament aquesta estructura en la zona irrigada d'una comunitat agrícola ben organitzada en el territori. Recordem, en aquest sentit, que el nostre particular *qanāt* es troba situat a la zona d'horta de la Casa de Tros de l'Alfama¹⁰ i ben proper a un jaciment d'època islàmica¹¹ (lâm. I), i que conduïa l'aigua a un safareig comunicat amb una horta de llimeres. El recorregut dels pouets, a més a més, anava paral·lel a un caminet que comunicava els distints horts i terres de la finca...

6. EL TOPÒNIM

En aquest punt, si més no, cal reprendre al debat filològic sobre la procedència del topònim “Catnar” (o “Canar”), ja que pot constituir una prova fonamental sobre el seu origen històric (una prospecció superficial, dificultada

per un terreny ja abandonat i muntanyós, no ha aportat d'altra banda cap mena de material ceràmic que pugui oferir-nos una datació).

Com hem vist, J. M. Pérez i A. Ronda proposaven fer derivar "Catnar" de *qanāt*. La qüestió, amb tot, no és simple. En un cas semblant, R. Pocklington (1988: 104) li retreia a M. Barceló (massa taxativament, i sobretot sense tenir en compte les confirmacions arqueològiques) un desconeixement de la pronúncia hispanoàrab per haver fet derivar topònims com "Canet" o "Cañete" de *qanāt*. Com deia l'autor,

"a pesar de que el término árabe qanat [...] se pronuncia actualmente /qanāt/ en su idioma de origen, donde la **ta'** **marbuta** tras /a/ larga se pronuncia como una **ta'** normal, resulta que en el hispanoárabe la **ta** marbuta tras /a/ larga era muda, de modo que la voz **qana(t)** se decía /qaná/, con lo que no habría podido originar los topónimos **Canet**, **Cañete**, terminados siempre en /t/" (Pocklington, 1988: 104-105).

L'autor creia més plausible, en canvi, una derivació del llatí *Cannetum*. Joan Coromines (1995-III: 237), per la seua banda, va seguir aquesta mateixa tesi en l'*Onomasticon*; no més veia derivacions de *qanawāt* (plural de *qanāt*) en topònims com "Canavat" o "Canyavate"; (Coromines, 1995-III: 233).

Per al nostre cas concret, i en aquest mateix sentit, J. J. Cardona ha proposat també que "Cannar" seria, etimològicament, un derivat del topònim *Canelles*, que al seu torn feia derivar, tot seguint Coromines i Sanchis Guarner, del llatí *cannetula* ("canyar petit") o *canna* ("canya") (Cardona i Ivars, Cardona Ibáñez, 2006: 48)¹².

Naturalment, la teoria que proposa relacionar aquest topònim amb "canyar" és molt solida, i en el cas del "Catnar" més encara si pensem que conté el dígraf geminat "tn" o "nn" (a més a més, tot el "barranc del Catnar" és ple de canyes, per la qual cosa se li podria extraure una vinculació immediata). D'altra banda, aquesta derivació també vindria reforçada pel fet que el topònim "Catnar" no coincideix exactament amb la localització del *qanāt*, sinó que s'hi troba a poc més d'un quilòmetre de distància, a la capçalera del barranc, i no a la meitat, on es troba l'estructura hidràulica.

Siga com vulga, la presència en la zona d'una possible estructura de *qanāt* ens obliga a considerar el topònim "Catnar" com una possible derivació de *qanāt*. En aquest sentit, no deixa de ser sorprenent l'excepcionalitat i la casualitat del topònim, ja que només s'ha conservat en el barranc que desemboca en el possible *qanāt*, i no, estranyament, en cap altre barranc del terme, tot i que solen estar també plens de canyar. Això ens podria fer pensar que la localització del topònim "Catnar" en aquella zona no fóra fortuïta, sinó que al·ludira a l'existència, en les immediacions, d'una estructura excepcional i que deuria haver estat ben coneguda en el passat: un *qanāt*. Tot això ens fa valorar com a molt probable la hipòtesi que van proposar J. M. Pérez i A. Ronda. Així, i malgrat que no responga exactament a unes suposades "lleis" de l'evolució fonètica, podríem pensar que la se-

gona "ā" de *qanāt*, una vocal llarga, haguera propiciat amb el temps el desdoblament de l'ena, i la *t* final (muda segons Pocklington) haguera esdevingut una *r*.

Hi hauria, per un altre costat, la possibilitat de fer derivar el topònim "Catnar" d'un altre terme àrab, sinònim a més a més del vocable *qanāt*: ens referim al mot *khattāra*. Sobre el terme, afirmava M. Barceló:

"Cal recordar que en el sentit estricte de *qanāt*, el terme *khattāra* només estava localitzat al *ḥawz* de Marrākush i, més al sud, fins al *wādī* Dar'a. La datació del text de l'*Akhbār* en cap cas pot ser anterior al primer terç del s. V/XI, i és molt probable que sigui força anterior. A al-Andalus, com ja va fer notar G.S. COLIN (1932, p. 35-36) el mot *khattāra* s'emprava per a designar el pou de cigonya; però això només, en principi, és extensible a la part oriental d'al-Andalus d'on procedeix el material lèxic fornit pel *Vocabulista* de Ramon Martí, compilat a València a la segona meitat del segle VII/XIII (C. SCHIAPERELLI, 1871, p. 291). L'estat actual dels coneixements sobre el feix dialectal de l'àrab andalusí aconsella no admetre uniformitats lèxiques massa rígides. El text de l'*Akhbār*, si és correcta la lectura que jo en faig, en identificar *qanāt* amb *khattāra*, prova justament aquesta dispersió dialectal. A l'Alpujarra sembla que el mot *khattāra* encara era viu, almenys com a topònim, en l'inventari de béns *ḥabīs* fet el 1527, "pagos de Alhatara, de Alcanit..." (I. DE LAS CAGIGAS, 1953, p. 305). És probable que el topònim faci referència a un *qanāt*, tot i que només una exploració del terreny podria determinar si Alhatara i Alcanit són realment *qanāt(s)*" (Barceló, 1983: 10).

Segons Colin, doncs, el fet de trobar-nos en la part oriental d'al-Andalus hauria de descartar la possibilitat d'identificar la nostra estructura com una *khattāra*, perquè aquest terme només seria utilitzat en al-Andalus oriental per a anomenar els pous de cigonya. Tot i això, si ens recolzem en la idea de Barceló de no admetre uniformitats dialectals en l'àrab andalusí i d'identificar com a sinònims els termes *qanāt* i *khattāra*, potser aquest darrer terme podria mostrar una major convergència fonètica i una evolució més probable cap al topònim "Catnar": la "tt" s'hauria pogut convertir en "tn", i l'última "a" hauria desaparegut potser per l'allargament de la penúltima "ā" llarga. Fent derivar el topònim "Catnar" de *khattāra*, i amb la dada que aporta l'estructura hidràulica de l'Alfama, potser podríem pensar que el terme *khattāra*, com a sinònim de *qanāt*, va estar també en ús en la part oriental d'al-Andalus, la qual cosa vindria a recolzar, en certa mesura, la hipòtesi de Barceló.

Així doncs, si admetérem l'evolució "Catnar" de *qanāt* o *khattāra*, caldria ja només preguntar-se: d'on pogué sorgir el topònim "Font del Catnar"? De "font del *qanāt* (o de la *khattāra*)"? Del fet que l'aigua de la font fóra recollida, barranc avall, pel *qanāt*?

7. LA CONFIRMACIÓ ARQUEOLÒGICA D’UNA HIPÒTESI FILOLÒGICA?

Arribats fins ací, doncs, tal volta podríem afirmar que ens trobem davant d’un problema, si no tancat o resolt definitivament, sí almenys ben encarrilat. Així, si bé ara per ara no pot demostrar-se que, tal com suposaven J. M. Pérez i A. Ronda, el topònim “Catnar” fera referència a unes conduccions d’aigua que portarien l’aigua fins al servei domèstic de la Ràpita i a una zona de banys termals de l’Alfama, el que sí que podem afirmar és que ens trobem, al final d’un barranc encapçalat per la “Font del Catnar”, amb una estructura molt semblant a un *qanāt*, que conduïa l’aigua a uns safarejos i a un hort de llimeres, potser la zona irrigada d’una “aljama” que pogué estar ubicada un poc més amunt, on avui es troba la Casa de Tros de l’Alfama, o en un jaciment situat molt a prop.

Altrament, la troballa d’aquesta mena de *qanāt*, que va coincidir en el temps amb una recerca de camp i d’entrevistes orals que estàvem duent a terme a Benissa, ens va portar a conèixer l’existència d’altres dues estructures semblants al terme, unes galeries subterrànies amb sistema de registres que vam documentar al Molí del Quisi i a la Casa de Tros de les Calcides¹³. El *qanāt* de la Casa de Tros de les Calcides, avui desaparegut, devia portar l’aigua des d’un aquífer subterrani, al qual calia baixar per a llançar l’aigua per la galeria, fins al safareig de la casa, i al llarg del seu recorregut estava jalonat per pouets¹⁴. La galeria que abastia d’aigua el Molí del Quisi (o “Molí del Moro”)¹⁵, per contra, agafava

l’aigua del barranc del Quisi a través d’una sèquia, i la conduïa a través d’una mina subterrània, jalonada també per un o dos pous segons els nostres informants¹⁶, fins al molí (el cadastre dels anys 70 recull també aquesta conducció (avui colgada) com a *alcantarilla* (fig. 3). Aquests dos exemples permetrien pensar, si més no, que l’espècie de *qanāt* de l’Alfama no va ser un cas aïllat ni excepcional al terme de l’antic Castell de Calp.

Comptat i debatut, resulta sempre difícil oferir una datació a tantes i tantes estructures hidràuliques antigues que trobem pel terme de Benissa: sènies, aljubs, caves, etc. Però allò que fa extraordinari el cas que hem analitzat rau, en qualsevol cas, en el fet que podem associar una possible estructura característica del món àrab —els *qanawāt*— amb un topònim que, quasi inevitablement, hauria de fer-li referència. Això augmentaria, si fa no fa, les probabilitats de la datació en època musulmana d’una estructura propera a la font i al barranc del Catnar —una estructura, recordem-ho, situada al bell mig d’un territori de clara ascendència àrab: Alfama, Fantaixat, Albinyent, Lleus, Ràpita, Benimarraig, la Casa del Moro...—, alhora que ens donaria la clau per a desxifrar, de manera definitiva, l’origen i el significat del topònim en qüestió.

NOTES

- 1 El “Catnar” (escrit “Cannar” per J.J. Cardona i “Capnar” en el —gens atendible— cadastre de Benissa dels anys 70) és, segons l’única descripció que tenim de la zona, un “espai geogràfic de reduïdes dimensions que no figura en cap document. Es troba situat al camí dels Lleus a Canelles al final de la partida de l’Albinyent. Fou famosa una fonteta que rajava en un ribàs de la punta del *Bançal del Capità* que eixia en anys molt plujosos. Popularment es creia que tenia virtuts medicinals. Actualment està desapareguda. [...] A partir de la font es forma el *barranc del Cannar*” (Cardona i Ivars, Cardona Ibáñez, 2006: 48).
- 2 Pel que feia al topònim “Alfama”, els autors se servien de la tesi de Mikel de Epalza (1984) (també formulada més tard per Coromines, 1994-II: 123), que havia fet derivar el mot de l’àrab *al-hamma*, “zona d’aigües termals o banys àrabs”.
- 3 Tan sols J. J. Cardona, en la seua obra *Els noms de lloc de Benissa*, esmentava l’existència d’una mena de canonets incrustats en un marge de l’Alfama, una dada amb la qual intentava relacionar, si bé de forma indirecta, aquesta estructura hidràulica amb la teoria de Coromines segons la qual el topònim Alfama derivaria d’*al-hamma*. Així, en l’entrada del topònim “Alfama”, deia: “L’antic arrendatari (Esteve Giner, 70 anys) ens comunica que des de la seua infantesa, i contat pel seu avi, sempre existí al marge d’una cometa pròxima a la casa principal, uns tubs de ceràmica enfonsats als forats del talús del marge”, uns tubs que en èpoques de molta pluja donaven lloc a nombroses fontanelles (Cardona i Ivars; Cardona Ibáñez, 2006: 17). D’aquestes estructures, tanmateix, no es pot afirmar ara

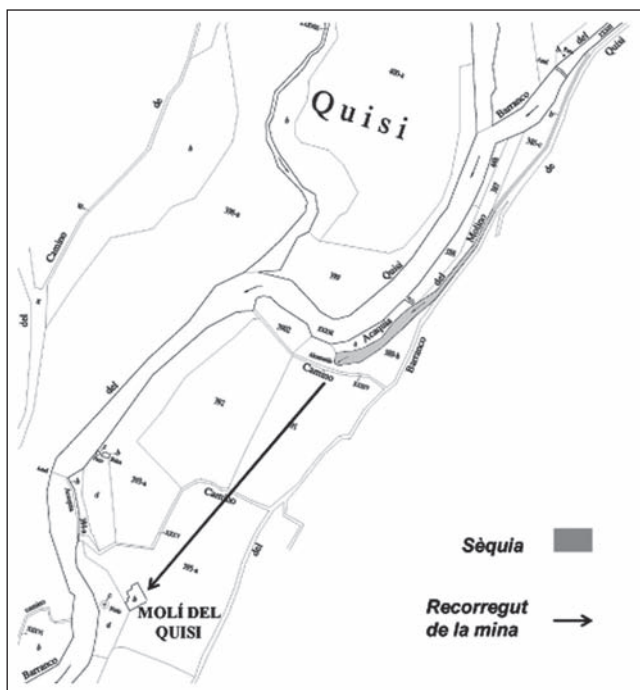

Figura 3. Sèquia i galeria subterrània que conduïen l’aigua al Molí del Quisi, en el cadastre de Benissa dels anys 70 (les modificacions són nostres).

- per ara que siguin cap mena de canal i ni de bon tros antic, ja que es tracta tan sols d'una sèrie de canonets incrustats horitzontalment en un marge que tenien la funció de filtrar l'aigua i evitar solsidis.
- 4 Lat.: 38° 41' 49.38'' N; Long.: ° 2' 1.26'' E. Coord. UTM (Fus=31, ED-50): X=242.012,71 m, Y=4.287.408,06 m, nivell: 20 (per a l'inici de l'estructura); Lat.: 38° 41' 45.38'' N; Long.: ° 2' 6.06'' E; Coord. X=242.127,68 m, Y=4.287.281,03 m, nivell 20 (per a la part final). Hem fet servir les referències del SIGPAC (<http://sigpac.mapa.es/feqa/visor/>) del Ministeri de Medi Ambient i Medi Rural i Marí.
  - 5 El Cadastre, que es conserva en format digital a l'Ajuntament de Benissa, no mostra cap nom que identifique l'estructura; no obstant tot, en el lloc on hauria de figurar apareixen les línies del seu trajecte hipotètic assenyalades en blau, fet distintiu que se sol utilitzar en la resta de casos del Cadastre per a identificar les estructures hidràuliques.
  - 6 Això confirmaria, si fa no fa, la versió d'Esteve Giner sobre el començament de la cava. En qualsevol cas, de les posteriors entrevistes que hem fet a Pepa Morent i a Esteve Giner per a intentar aclarir aquestes dues versions sobre l'inici d'aquesta estructura, hem conclòs que potser ens trobem davant de dues fases d'aquesta, ja que sembla haver-hi dos sistemes de captació que se superposen. Del que hem pogut deduir, doncs, hi degué existir una primera fase que devia agafar l'aigua directament des d'una cava que devia sorgir arran del barranc, segons la versió d'Esteve Giner (versió que ve confirmada pel cadastre dels anys 70), i devia portar l'aigua pel canal de sota terra (lâm. VII). Una possible segona fase, que no hem pogut documentar sobre el terreny, l'hem deduïda a partir del testimoni de Pepa Morent. Segons la seua explicació del funcionament de la captació, l'aigua del barranc de Fantaixat era recollida per uns tubs o canals de tosca que, tot seguit, se'n pujaven després per dalt del bancal fins als pouets, enllaçant-los per dalt fins que la necessitat d'establir un pendent per a l'aigua els feia desaparèixer sota terra. L'existència d'aquests canals que anaven unint els pouets per dalt del bancal, que no concordaria en principi amb la versió d'una cava subterrània que arrancava des del començament del barranc (i que implicaria, per tant, l'existència de dos sistemes paral·lels i superposats de captació), ens podria dur a pensar que, potser arran d'una obstrucció o un mal funcionament de l'obertura de la canalització vella, s'hagueren construït aquests canals superiors, per a mantenir encara l'alimentació de la cava. Això, amb tot, és de moment tan sols una hipòtesi per a intentar conciliar ambdues versions, i per a intentar pal·liar la dificultat de recollir documentació sobre el terreny, ja que fins al moment no hem pogut trobar res de la part inicial d'aquesta estructura.
  - 7 La bibliografia sobre la història i les característiques dels *qanāt*(s) és extensa (vegeu, en general, Globot, 1979; Barceló, 1983; Barceló, Carbonero, 1986; Barceló, Carbonero, Martí, Rosselló-Bordoy, 1986; 1988; Beaumont, Bonine, McLachlan, 1989; Barceló, Kirchner, Navarro, 1995, i Briant, 2001), però els problemes que presenta establir una definició o posar-se d'acord sobre l'essència del que ha de ser un *qanāt* estan lluny de ser resolts. Nosaltres hem fet ús dels paràmetres proposats per M. Barceló i el seu equip (que en certs aspectes essencials segueixen la definició de Globot, 1979).
  - 8 Sobre els diferents tipus de sistemes de captació i conducció d'aigües en el món àrab, adrecem en general a Cressier, 1989.
  - 9 El *Glosario etimológico de las palabras españolas de origen oriental* de L. de Eguilaz y Yanguas (1886), en aquest sentit, li donava aquesta mateixa etimologia; "ALFAMA. Lo mismo que *aljama* en el sentido de congregación, turba, concejo, ayuntamiento, colegio" (Eguilaz y Yanguas, 1886: 156). J. J. Cardona, d'altra banda, afirmava també en un primer treball sobre toponímia de Benissa que "Alfama", a banda de derivar de "font termal", "també pot ser corruptela de "alhama": església" (Cardona i Ivars, Giner Monserrat, Salvá Roselló, García Morent, 1976: 13), tot referint-se al concepte d'agrupació de gent que comportaria el terme. Hi ha, en qualsevol cas, una referència documental del s. XVI molt eloqüent. En el llibre de comptes del Fort de Bèrnia (1584-1588), a propòsit de les despeses pagades per obres de reforma, es diu: "A l'alfama de Cenija, dicho día de porte de dichas tejas a razón de tres reales por çiento 112R" (reportat en Pastor Fluixà, Campón Gonzalvo, 1986: 169; trobem un altre exemple en la p. 170, "alfama de Algar y Micleta"). Tot i que només trobem en dues ocasions l'ús d'aquest nom (en la resta se sol utilitzar "aljama"), trobem significativa la utilització, ja aleshores, d'aquestes dues formes per a designar aquestes alqueries.
  - 10 En un altre treball hem plantejat la hipòtesi que les Cases de Tros del terme de Benissa hagueren pogut fossilitzar l'emplaçament de les antigues alqueries musulmanes (vegeu, dels mateixos autors, "El poblament musulmà a l'antic terme del Castell de Calp (I). Catàleg de topònims i jaciments arqueològics", dins *Actes del 5è Congrés d'Estudis de la Marina Alta 400 anys de l'expulsió dels moriscos (1609-2009)* (en premsa); sobre les Cases de Tros a Benissa, vegeu Banyuls i Pérez, Pastor Crespo, 2001; 2004/2005). En aquest sentit, potser podríem pensar que la Casa de Tros de l'Alfama s'haguera ubicat sobre el despoblat d'una antiga "aljama".
  - 11 El jaciment, inèdit, se situa al costat d'una pinada al sud de la coma de l'Alfama, i fita amb la partida de Benimarraig, i en una ullada superficial s'hi detecten, al costat de molta ceràmica comuna i recipients d'aliments, materials ceràmics, com ara anses pintades de tradició berber o fragments de verd i manganès. Lat.: 38° 41' 42.02'' N; Long.: ° 2' 17.54'' E; Coord. UTM (Fus=31, ED-50): X=242.398,74 m; Y=4.287.168,42 m; nivell: 18.
  - 12 En una obra anterior, tanmateix, J. J. Cardona esmentava la possibilitat que el topònim poguera estar relacionat amb *qanāt*-canal. Així, en l'entrada "Cannar" escrivia: "Corrupció de la veu "canyar": lloc on hi ha canyes. Asín Palacios considera la veu àrab "canat" per "canal" (Cardona Ivars, Giner Monserrat, Salvá Roselló, García Morent, 1976: 17).
  - 13 Aquests dos indrets podrien tal volta vincular-se, amb reserves, a un passat musulmà, potser per estar fossilitzant antics nuclis habitats. La ubicació del Molí del Quisi (també anomenat "Molí del Moro") podria estar assenyalant-nos l'emplaçament d'un antic molí musulmà, i en aquest sentit s'ubica en el punt de confluència del territori entre quatre alqueries: Benissa, Benimarraig, Llenes i Beniasner. La Casa del Tros de les Calcides, d'altra banda, i se situa molt a prop d'una zona anomenada *Buseit* (*Avuseyt* en documents antics, un nom propi que faria referència potser a una propietat) i del Rafal de Benimarroch anomenat per les fonts. Podria aquesta Casa de Tros, igual com

la de l'Alfama, haver-se situat sobre les restes d'un antic des-poblat mudèjar o morisc? Aquesta tesi la plantejem en un altre article. Vegeu, dels mateixos autors, “Patrons de poblament musulmà a l'antic terme del Castell de Calp. Una reconstrucció des de l'arqueologia i la toponímia”, dins *Actes del 5è Congrés d'Estudis de la Marina Alta 400 anys de l'expulsió dels moriscos (1609-2009)* (en premsa).

14 Informador: Joan Banyuls (Benissa).

15 Sobre el Molí del Quisi, vegeu Banyuls i Pérez, 1993.

16 Paco Coletó i Paco Crespo (Benissa).

BIBLIOGRAFIA

- BANYULS I PÉREZ, A. (1993). Aigua, tecnologia i arquitectura: el molí del Quisi. *Llibre de festes de Benissa 1993*. S/p. Benissa.
- BANYULS I PÉREZ, A.; PASTOR I CRESPO, J. (2001). Arquitectura i societat rural a la Benissa del Set-cents: les Cases de Tros. *Llibre de festes de Benissa 2001*: s/p. Benissa.
- BANYULS I PÉREZ, A.; PASTOR I CRESPO, J. (2004/2005). Les Cases de Tros a Benissa (La Marina Alta): els orígens d'una arquitectura per a la transformació agrària del territori al Set-cents. *Canelobre*, 49: 122-143.
- BARCELÓ, M. (1983). Qanat(s) a al-Andalus. *Document d'Anàlisi Geogràfica*, 2: 3-22.
- BARCELÓ, M.; CARBONERO, M. A. (1986). Topografia i tipologia dels qanat(s) de l'illa de Mallorca. Dins *I Congrés de Arqueologia Medieval Espanyola*, t. III: 599-615. Huesca.
- BARCELÓ, M.; CARBONERO, M. A.; MARTÍ, R.; ROSSELLÓ-BORDOY, G. (ed.) (1986). *Les aigües cercades (Els qanat(s) de l'illa de Mallorca)*. Palma de Mallorca.
- BARCELÓ, M.; CARBONERO, M. A.; MARTÍ, R.; ROSSELLÓ-BORDOY, G. (1988). Arqueologia: La 'Font antiga' de Crevillent: ensayo de descripción. *Áreas*, 9: 217-231.
- BARCELÓ, M.; KIRCHNER, H.; NAVARRO, C. (1995). *El agua que no duerme. Fundamentos de la arqueología hidráulica andalusí*. Granada.
- BEAUMONT, P.; BONINE, M.E.; MCLACHLAN, K. (Eds.) (1989). *Qanat, Kariz and Khattara: Traditional Water Systems in the Middle East and North Africa*. Londres.
- BERTRAND, M., CRESSIER, P. (1992). Irrigación y acondicionamiento del espacio agrícola en el valle del Andarax (Almería): las redes antiguas de Ragol. Dins CRESSIER, P. (coord.), *Estudios de Arqueología Medieval en Almería*: 115-135. Almería.
- BRIANT, P. (ed.) (2001). *Irrigation et drainage dans l'antiquité. Qanats et canalisations souterraines en Iran, en Egypte et en Grèce*. Paris.
- CACIGAS, I. de las (1953). Topónimos alpujarreños. *Al-Andalus*, 18: 295-322.
- CARDONA I IVARS, J. J.; CARDONA IBÁÑEZ, M. J. (2006). *Els noms de lloc de Benissa. Fonts per al seu estudi*. Benissa.
- CARDONA I IVARS, J. J.; GINER MONSERRAT, J.; SALVÀ ROSELLÓ, A.; GARCÍA MORENT, V. (1976). *Avance al estudio de la toponimia de los términos de Benissa, Senija, Jalón, Líber, Gata de Gorgos y Benitachell*. Alacant.
- COLIN, G.S. (1932). La noria marrocaïne et les machines hydrauliques dans le monde arabe. *Hesperis*, 14: 20-60.
- COROMINES, J. (1989-1997). *Onomasticon Cataloniae. Els noms de lloc i de persona de totes les terres de llengua catalana*. 7 vol. Barcelona.
- CRESSIER, P. (1989). Archéologie des structures hydrauliques en Al-Andalus. Dins CARA BARRIONUEVO, L. (ed.), *El agua en zonas áridas: Arqueología e Historia*. I Coloquio de Historia y Medio Físico: 2051-2092. Instituto de Estudios Almerienses.
- CRESSIER, P. (1995). Hidráulica rural tradicional de origen medieval en Andalucía y Marruecos. Elementos de análisis práctico. Dins GONZÁLEZ ALCANTUD, J.A.; MALPICA CUELLO, A. (coord.), *El agua: mitos, ritos y realidades*: 240-286. Barcelona.
- EGUILAZ Y YANGUAS, L. de (1886). *Glosario etimológico de las palabras españolas de origen oriental*. Granada.
- EPALZA, M. de (1984). La Alfama de Benissa. Baños árabes. *Llibre de festes de Benissa 1984*. S/p. Benissa.
- GOBLOT, H. (1979). *Les qanāts. Une technique d'acquisition de l'eau*. Paris-La Haya-Nueva York.
- MATEU, J. et al. (1983). *Poblament, arquitectura, condicions de la vida domèstica*, Temes d'etnografia valenciana. Vol. 1. València.
- PASTOR FLUIXÀ, J.; CAMPÓN GONZALVO, J. (1986). *Papers de Bèrnia. Documents i comentaris històrics sobre el Fort de Bèrnia*. Alacant.
- PÉREZ BURGOS, J.M.; RONDA FEMENIA, A. (1988). Localizaciones acuíferas de Benissa y su relación con el hábitat. Dins EPALZA, M. de (ed.), *Aigua i poblament musulmà (Simposium de Benissa, abril 1987)*. Col·lecció Urbanisme Musulmà. Vol. 2: 59-65. Benissa.

POCKLINGTON, R. (1988). Toponímia y sistemas de agua en Sharq-al-Andalus. Dins EPALZA, M. de (ed.), *Aigua i poblament musulmà (Simposium de Benissa, abril 1987)*. Col·lecció Urbanisme Musulmà. Vol. 2: 103-114. Benissa.

SCHIAPERELLI, C. (Ed.) (1871). *Vocabulista in Arabico*. Florence.